

СЈЕЋАЊА

НЕКОЛИКА СЈЕЋАЊА НА УЧЕШЋЕ У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ И У ОКТОБАРСКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ

Мемоарска литература о првом свјетском рату и о октобарској револуцији привлачила је пажњу историчара и публициста и у међуратном периоду и после другог свјетског рата. Када се говори о тој врсти литературе у Југославију у међуратном периоду потребно је указати на чињеницу да је она о првом свјетском рату неупоредиво обимнија и разноврснија него она о октобарској револуцији. Иако је на страни октобарске револуције у Русији учествовало око 35.000 Југословена, веома је мали број њих у међуратном периоду написао сјећање о свом учешћу у њој и о успостављању совјетске власти. Разлози за то су првенствено политичке природе.

Рад југословенских повратника из Совјетске Русије у новоформираној југословенској држави — Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца — био је изложен надзору државних органа власти. Након забране легалног рада Комунистичке партије Југославије у доношења Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави (1921.) било је забрањено и говорити и писати ма о чему што би популарисало октобарску револуцију и совјетску власт. Онда није ни чудо што је кад нас ријетка мемоарска литература настала у међуратном периоду о октобарској револуцији.

Што се тиче мемоарске литературе о октобарској револуцији и првим годинама совјетске власти написане у Југославији одмах после тих збивања, најбоље и најкомплетније мемоаре написао је др Радослав Ст. Јовановић, који је у Русији боравио од 1913. до 1923. године. Као свестрани познавалац политичких прилика у Русији уочи и у току првог свјетског рата и свједок октобарске револуције и успостављања совјетске власти у њој, по повратку у Југославију написао је мемоаре. Писао их је од августа до децембра 1923. године. Његови мемоари носе наслов

ЗА ИСТИНУ О РУСИЈИ И РЕВОЛУЦИЈИ. Ово је опиширан рукопис од 445 писаних страна великог формата, који, на жалост, још није објављен. Иначе о политичкој активности Р. Јовановића у Русији писали су: Б. Храбак, В. Винавер, Н. Поповић, В. Г. Карасјов и М. М. Сумаракова и други.¹

Што се тиче осталих Југословена који су се затекли у Русију у вријеме октобарске револуције и грађанског рата а вратили су се у Југославију послје завршетка првог свјетског рата, мало је који у међуратном периоду нешто написао о ономе што је видио и радио у Русији од 1917. до 1922. године.

Већина сјећања југословенских повратника из Совјетске Русије о првом свјетском рату и о октобарској револуцији у Југославији је записана тек послје 1945. године, и то већином поводом годишњице октобарске револуције. Важност тих сјећања као историјског извора је различита, што је у зависности од тога какву је ко улогу имао у тим догађајима, као и од стручности лица која су водила разговор са учесницима у тим догађајима. Тешко је писати сјећања о неким догађајима послје 30 и више година, поготову када недостаје какав подсјетник, било у виду сачуваних забиљешки, докумената, литературе, а то зависи и од способности саговорника да постави права питања и да на њих добије конкретан одговор, а не да му учесник прича хронологију збивања не задржавајући га на бити и карактеристички догађаја. Таква је карактеристика већине сјећања па и ових које овом приликом објављујемо.

Овом приликом објављујемо неколико казивања учесника из Црне Горе који су учествовали у првом свјетском рату и нашли се у Русији у вријеме октобарске револуције. То су сјећања: Марка Јошова Мартиновића, Јована А. Срдановића, Николе Р. Милатовића, Николе Драговића, Марка Н. Мартиновића и Николе С. Рајевића. Њихова казивања су забиљешена поводом 50. годишњице октобарске револуције. Ми их објављујемо поводом 70. годишњице октобарске револуције.

МАРКО Ј. МАРТИНОВИЋ је рођен у Бајицама, у околини Цетиња, 1893. године. Када је завршио три разреда гимназије у Цетињу, као стипендиста руске владе наставио је школовање у Русији 1910. године, и то у пољопривредној школи на Криму, коју је завршио јуна 1915. године. Према подацима које је сам дао, покушао је да се врати у Црну Гору када је избио први балкански рат, како би учествовао у њему. Исто је то урадио када

¹ Богумил Храбак, Рад Пашићегог поузданика у Русији др Радослава Јовановића за време октобарске револуције, Архивски алманах 1958/1; Вук Винавер, Пашић, радикали и питање успостављања југословенско-совјетских односа (1919—1926), Преглед 1967/9; Никола Поповић, Односи Србије и Русије у првом светском рату, Београд 1977; Виктор Георгијевич Карасјов и Маја Михаиловна Сумракова, Велики октабра глазами сербского ислорика, Весник Московскогo университета, серия 8, История 1987/5.

је ипбио први свјетски рат. Ни у првом ни у другом покушају није му одобрено да се врати у Црну Гору. Ево шта је он казао о свом учешћу у првом свјетском рату и о догађајима у Русији послје избијања октобарске револуције:

По завршетку техникума 1915. год., усљед ратних прилика нијесам се могао вратити у домовину, па сам 1. августа 1915. год. ступио као добровољац у руску армију. У новембру 1915. г. завршио сам подофицирску школу у Кишињову, послје чега сам одређен у оперативну армију, и уведен у 9. чету 163. пјешад. Ленкоранско-Насебуршког пука, те одмах учествовао у офанзивним бојевима у Галицији 1916. г., када сам и рањен 26. VI 1916. За учешће у извиђачком боју 16. V 1916. у близини Станиславова награђен сам Ђорђејевским крстом 4. ст. № 131080, а за учешће у боју 26. V 1916. Ђорђејевским крстом 3. ст. № 2158.

18. IX 1916. г. откомандован сам на располагање Команданту Кијевских официјерских школа, па пошто сам завршио кратки војни официјерски курс, Наредбом Кијевског војног округа № 82 произведен сам за потпоручника 15. јануара 1917. г., и одмах откомандован у свој 163. пук, на фронт, у Галицију, те одређен за водног официјера 5. чете, од 20. II 1917. до 4. IX 1917. био сам на дужности в. д командира 5. чете, а од 4. IX 1917. указом постављен за командира исте чете.

Наредбом VIII армије од 1. IX 1917. г. № 2852 и од 7. X 1917. г. № 3120, за учешће и истицање у офанзивним бојевима награђен сам Орденом св. Станислава 3. ст. са мачевима и Орденом св. Ане 4. ст. са натписом „за храброст”.

У времену од јануара до маја 1917. г. са јединицом сам стално био у првој борбеној линији на Карпатима — висови „Бојарин” у рејону ријеке Максимец, тј. у близини врхова Негрово и Сивуља.

У марту 1917. г. путем курира добио сам извјештај да је цар Никола абдицирао у корист брата Михаила Александровича, па се наређује да се окупи јединица и исто јој се прочита, те да се са три пута „ура” поздрави долазак на пријесто Михаила Александровича.

Добро се сјећам да је ова вијест у војсци примљена са великим одобравањем и надама, пошто је сваком војнику и млађем официјеру, од самог почетка рата, који је у Русији прихваћен са онако великим одушевљењем и еланом, било врло тешко подносити отворено и стално издајство војске и Русије од самих врхова и виших официјера. Ради тога су са одобравањем прихваћени осуда Мјасоједова, ликвидација Распућина и прогони појединаца, одговорних за снабдијевање армије и вођење рата.

Постојало је, како у војсци тако и у грађанству, убјеђење да би Русија са побједом рат завршила већ 1915. г. да није било страховите издаје, када је Руска армија на Карпатима и у Ма-

ђарској остављена сасвим без пушчане и топовске муниције, па је тада у наглom одступању изгубила на стотине хиљада своје најбоље војске. Исто тако у сјећању су ми карактеристични слушајеви из офанзивних бојева у Галицији 1916. г., када је командир јединице похваљен и награђен зато што је у офанзивном боју изгубио више од половине људства а није ни корака напредовао, док други командир који је вјештим маневром и користећи моменат изненађења успио да без икаквих људских жртава освоји врло важни и утврђени непријатељски положај — није добио никакву награду или признање, пошто је тај успјех постигао без боја и жртава.

Иначе, у офанзивним бојевима у Галицији 1915. и 1916. год. аустроугарски војници, и нарочито војници југословенског поријекла, масовно су и са оружјем прелазили у ропство руској армији. Било је дана кад је на положају моје чете прешло по неколико хиљада.

У току љета 1917. г. вођена је најразноврснија пропаганда у армији: пропаганда за братимљење са непријатељем и напуштање фронта; позив Корнилова да сви официри напусте своја мјеста и отпутују к њему ради образовања елитне армије за спас Русије; пропаганда привремене владе и Керенског да се настави борба и спроведе побједоносна офанзива против непријатеља; да сељаци преузму и подијеле земљу велепосједника а њихове домове спале и разоре. По војним јединицама образовани су савјети војничких делегата, који су све више преузимали контролу и суштинско командовање, пошто су официри масовно напуштали своје јединице, једни да се прикључе Корнилову а други да избјегну обрачун са њима, за веома строги и неправични однос према војницима у периоду царизма.

Ипак су млађи официри, који се својим држањем нијесу замјерили војницима, претежно остали у својим јединицама, али су официрски знакови скинути, и ословљавање официра већ није било „благородније”, „високоблагородније” итд., већ „товаришћ” поручник, капетан и др.

И поред тога што је војска била јако заморена ратом, дугим маршевима, издајом итд., ипак се код више јединица на фронту патриотизам веома јако испољавао, па је у јуну 1917. г. на нашем фронту предузета довољно успјешна офанзива против непријатеља, када смо и знатно напредовали, али смо убрзо заустављени и почели нагло одступати, пошто је руска армија на том фронту већ била у приличном расулу.

Занимљиво је да сам за офанзивни бој на шуму Долзак у мјесту Бојан — Галиција, у својству командира чете 22. јула 1917. г. наредбом команде 41. дивизије, тј. савјета војничких делегата №. 413, добио орден војнички Ђерђевски крст 4. ст. са лоровом гранчицом, чиме се овај орден одликовао од истих ордена добијених за вријеме царизма.

Од августа 1917. г. расуло и распад армије и даље се убрзано наставља, док се са Њемцима на више мјеста спроводи братимљење. Често су на самом фронту, а нарочито у позадини, вршени нереди, насиља, пљачке, убијања итд., па је самом човјеку било веома опасно путовати, и сваки је тежио да се креће групно са познаницима и пријатељима.

Послије закључења Брест-литовског мира и уступања Украјине Њемцима, распад армије је потпун, ја сам из пука подигао мој службени лист, па сам, праћен са неколико војника моје чете, концем децембра 1917. г. напустио армију и отпутовао у Кишињов — Бесарабија, код породице мога рођака пок. Петра Мартиновића, пуковника, који је био руски поданик, пошто се његов отац за вријеме књаза Данила преселио из Црне Горе у Русију.

У току 1918. и 1919. год. вођена је на територији Украјине и у Бесарабији, путем штампе и усмено, веома интензивна пропаганда против болшевика. Истицани су ужасни злочини, насиља, богохулства, масакрирања, безакоња, итд., што све наводно изводе болшевици тамо гдје се појаве. С друге стране, украјинске здружене јединице, по директивама готмана Скоропадског и Петљуре, у кратком поступку одмах су ликвидирале све оне који су били наклоњени и симпатисали су болшевицима.

Одмах на почетку 1918. г. предложено ми је, од стране Српског посланства у Одеси, да једну јединицу од неколико стотина Југословена наоружану поведем преко Русије за Владивосток, а тамо даље за Француску, гдје да се ставим на располагање српској команди. Одбио сам да прихватим тај предлог, пошто нијесам желио да на путу долазим у сукоб са болшевицима, а поред тога — рачунао сам да ћу много дуже остати у Русији него што сам иначе остао.

Љети 1918. г. Румуни су окупирали Бесарабију, пошто су напустили савезнике и удружили се са Њемцима, те објавили да је то само привремено, да би у овој покрајини очували ред и мир, док се у Русији не среде прилике. Међутим, Румуни су све чвршће узимали власт у своје руке, те масовно затварали и прогонили скавог ко је испољио и најмању наклоност према Русији. Како смо ми били једни од тих, Румуни су нас протјерали, и ми смо се у септембру 1918. настанили у Тираспољу. Овдје смо затекли велики број прогнаних и избјеглица из Бесарабије, који су нама као официрима из армије предложили да скупимо избјеглице и формирамо јединице, те да их поведемо у борбу за ослободбођење Бесарабије. (Оружја са фронта у то вријеме могло се наћи свуда у довољној количини).

Кад смо увидјели да Украјинци не праве сметње за такве формације, и с друге стране да међу избјеглицама има приличан број врло активних организатора, претежно студената и професионалних радника, прихватили смо предлог, па су за

кратко вријеме од избјеглица и добровољаца формирана, и прилично добро наоружана, два пука (око 8.000 бораца) под именом легије (комуне) за ослобођење Бесарабије. Одмах смо отпочели са упадима у Бесарабију преко ријеке Дњестра, те правили дубља извиђања, и доста често смо уништавали румунске постаје.

Већ су се јасно истицали и резултати пропаганде још од почетка прошле 1917. г. — братимљење са Њемцима, присвајање и диоба земље велепосједника и уништавање њихових домова, са чиме се ја и многи моји другови нијесмо слагали, пошто смо жељели, и енергично настојали, да и даље водимо рат против Њемаца, до коначне побједе, а рушење и уништавање велепосједничких домова, који су чето били по селима једине монументалне, врло лијепе, стилске и историјске грађевине, веома поодне за школе болнице, музеје и др., било је свакако, по нашем мишљењу, штетно и неоправдано. Међутим, братимљење са Њемцима довело је већ концем прошле и почетком ове године многе њихове јединице до расула и одсуства сваке дисциплине, па је било и таквих случајева да појединног свог командира и ликвидирају. Уједно разарање велепосједничких домова потпуно је мобилисало и активирало сељаке на страни револуције и бољшевика, пошто су сељаци већ знали, из искуства револуције 1905. год, како ће проћи ако се стара власт и поредак поврати.

У децембру 1918. у рано јутро на наш стан у граду дошао је наоружани борац — курир и саопштио нам да је Тераспољ окупиран од стране бољшевичког партизанског одреда, па позива да нас одведе у штаб. Пошто су наше јединице и борци, код којих смо добро стојали, били у касарнама на периферији града, то смо сад очекивали према пропаганди о злочинима бољшевика, да ћемо могуће најгоре проћи, па вјероватно и бити ликвидирани. Међутим, у штабу смо лијепо примљени и позвати да наше јединице преведемо у састав њихова одреда, с тим што би водили још борбе и против украјинских бјелогардејаца. Јасно да тај позив нијесмо могли прихватити, већ смо оставили да то питање ријеше на општем скупу наше јединице. Али показало се да су наше јединице већ давно то прихватиле, односно да су оне биле и организоване, оформљене и одржаване по тајним упутствима и руководство бољшевика. Тако смо и даље наставили да водимо своје јединице, с тим што смо од штаба добили и постављења, мој рођак Петар Мартиновић, пуковник, за команданта пука, а његов син Александар и ја за команданте батаљона. Концем децембра 1918. и у јануару 1919. г. водили смо већ тешке борбе против Француза, који су надирали из Одесе, Румуна из Бесарабије и украјинских бјелогардејаца, па смо у више окршаја успјели да им нанесемо осјетне губитке и приморамо их на повлачење. Међутим, пошто је наш одред сачињавало свега око 10.000 бораца, са доста славим наоружањем, то организовану офанзиву Француза, Румуна и бјелогардејаца са добрим наоружањем и блиндираним возом концем јануара 1919. г. нијесмо

могли издржати, и ми смо се послѣје дуже и веома оштре борбе, а по директиви штаба, разбили у мање групе и разишли на све стране по околним и удаљеним селима, с тим да касније згодном приликом поново се окупимо и формирамо ударне јединице.

Група у којој сам био ја са мојим рођаком и његовим сином, била је доста балобројна и кретала се на сјевер поред р. Дњестра. По датој тактици и директиви, група се и даље осипала, остајући по насељима која смо пролазили, како би противник наш траг изгубио, па да на тај начин одустане од фронталног гоњења и разарања села. Међутим, кад смо већ били сасвим малобројни, пали смо у засједу и опкољени смо од стране јаким украјинских јединица, па смо том приликом заробљени и одведени у затвор на железничку станицу Винића. Веома грубо и строго су са нама поступали, те нас до најмањих ситница пребрали и претресали, тако да смо једва успјели да уништимо рјешења штаба олтѣда у Тираспољу о нашем постављењу за војне руководиоце. Од даљег прогона па вјероватно и ликвидације спасли су нас наши пасоши, пошто сам ја имао при себи црногорски пасош, а мој рођак и његов син имали су при себи од посланства из Одесе српске пасоше. Тада смо изјавили да нас је њихова јединица ухватила и затворила на нашем путу за Одесу, гдје станују жена, кћерка и млађи син мога рођака, и гдје се налазе наше ствари и остала документа. Ипак нам нијесу дозволили да наставимо пут за Одесу, већ су нас послѣје два дана изравно стражарно спровели железницом преко Галиције и Мађарске те предали нас у фебруару 1919. г. нашој команди мјеста у Суботици. Командант нас је лијепо примио и дозволио да као слободни отпутујемо за Београд.

Овдје смо се нашли у незгоди, што је породица мога рођака остала у Одеси, а код њих су били и наши документи, школки и др., без којих смо у ондашњим приликама врло тешко могли проћи. Ради тога смо ја и син мога рођака отишли у француско посланство у Београд, које је врбовало и отпремало добровољце за борбу против бољшевика у Русији. Одмах смо тамо добили налог за слободно и бесплатно путовање, те и слѣдовање у храни, па смо преко Румуније и Кишњова отпутовали за Одесу, и тамо смо стигли у марту 1919. г. У те дане контрареволуционари у Одеси славили су побједу, пошто су украјински бјелогардејци и интервенционисти — Французи, Грци, Пољаци, Румуни и др. у гоњењу бољшевика брзо напредовали, и већ су били заузети Николајев и Херсон, те били удаљени од Одесе око 200 km. Тако смо једног дана на вече, почетком априла 1919, шетали Дерибасовском улицом (одеским корзом) и разговарали о томе како бољшевици трпе поразе и нагло одступају, док интервенционисти добијају стална појачања, па је према штампи у изгледу да ће се убрзо спојити на југу Русије са фронтом Деникина и других контрареволуционара. Међутим, дјевојка породице Грјазнови, код којих смо становали у Торбовој улици, рекла нам

је да то далеко није баш тако, како доноси штампа и каква се пропаганда води, већ да ћемо се у то веома брзо увјерити.

Предсказање другарице Грјзнове потпуно се обистинило, другог дана последи тог разговора, почетком априла 1919. г. у само свануће долази код нас на стан Михаило Бошковић, адвокат, родом из Даниловграда, који је тада био на школовању у Одеси, и позвао нас је да најхитније пођемо на пристаниште и укрцамо се на брод, који је стављен Југословенима на располагање од стране српског посланика (колико се сјећам Спалајковића), пошто да су бољшевици већ ушли и предграђе и град ће убрзо заузети. Стварно на брзину смо узели у руке најнужније ствари, те пошли и укрцали се на брод са више наших, а успутно кроз град имали смо прилике да видимо разбијене и скоро избезумљене остатке интервенциониста и бјелогардејаца.

Наш брод је одмах напустио Одесу и превезао нас у Констанцу — у Румунију, гдје смо задржани више дана у неком карантину, па последије превезени смо возом до Оршаве, а ту смо укрцани у један шлеп те отпловили за Београд. У Београд смо стигли око 18 часова концем априла 1919. г. и одмах на пристаништу дочекао нас је један врло фини господин, са малом брадицом, те нам је саопштио да је у граду моментално велики прилив грађана са стране, као и странаца, па да је он делегиран од стране општине да нас дочека и побрине се за наше преноћиште, те да не бисмо лутали кроз град. Јасно да смо, последије толико дугих патњи, оскудица и врло тешког и незгодног путовања, сви радо поздравили такву пажњу општине, па смо узели своје ствари и у колони, расположени таквим дочеком, пошли за општинским делегатом, старајући се да нам се у пролазу улицама случајно међу шетачима не загуби. Тако нас је довео у једну зграду са доста пространим предсобљем, па нас је упутио ходником, да се спустимо степеницама, како нам рече у дворишну зграду. Међутим, на тим степеницама, сакривени иза врата стајала су два жандарма, који су нас, како смо наилазили гурали напријед, тако да нијесмо имали могућности обавијестити задње, већ смо се на тај начин нашли сви у подруму Главњаче, на бетонском патосу. Наши протести и захтјев да нам се дозволи телефонски разговор са неким од познаника или руководиоца у граду ништа нијесу помогли и ми смо за 24 сата остали лежећи на бетону. Наредне вечери провели су нас у Земун и смјестили под стражом у школи, те нам за лежњик дали по мало сламе. Другог дана сви смо подијељени, и под стражом упућени у своја завичајна мјеста. Тако сам ја на крају, посије 9 година, стигао код својих у Цетиње, гдје сам за дуго још опажао да полиција будно прати моје кретање и рад.

За вријеме мог боравка у Русији, нијесам припадао политичким странкама, али сам од стране учесника и очевидаца добро био упознат са догађајима из револуције 1905. год. и казним експедицијама против бораца за народна права и слободе. Уједно

добро су ми била позната у току рата многа издајства, проневијере и злочини у армији и позадини од стране виших руководства, те веома груби однос према руском војнику, па сам из наведених разлога био наклоњен, и много сам желио потпуну побједу бољшевика.

Из тога периода имам само мој службени лист, који сам из пука подигао, кад сам напустио армију у децембру 1917. г., и једну фотографију официра нашег пука од маја 1917. г.

Нарочито у II половини 1917. и почетком 1918. године, дисциплина у војсци почела је нагло опадати, тако да се већ учавало скоро потпуно расуло у армији. Тешко је то падало руским патриотима, кад су видјели да њемачка војска скоро без борбе напредује даље, и окупира Украјину и јужну Русију. Тада се мјестимично спроводило братимљење између руских и њемачких војника, док су на другом мјесту нарочито мање њемачке патроле и извиднице, изненада нападане и уништаване. Веома живу пропаганду против бољшевика водили су контрареволуционари у Украјини, и приписивали бољшевицима најстрашније злочине, безакоња, звјерства, пљачке, насиља, масакрирања итд. Јасно да су у то вријеме 1917. и 1918. год., приликом распада и одступања са фронта на исток милионске армије, мање групе војника вршиле разне изгреде по Украјини и јужној Русији. Много се писало и говорило и о анархистичким снагама, које су мјестимично биле и веома многобројне и снажне, под вођством Мабноа и др. Али ипак злочинства и недјела приписивана су искључиво бољшевицима, па иако ови ништа заједничко са тим нијесу имали. У Одеси се 1918. год. причало како се један ронилац по неком послу био спустио у море, па је дао знак одмах да га извуку и престрављен је саопштио да на дну мора има много живих људи, који сви стоје и крећу се. Кад се то провјерило, утврдило се да су сви ти потопљени, са везаним тешким теретом за ноге, па су тако у мору стајали, клатили се и изгледали као живи. Колико је то било тачно не знам, али су бољшевици преко своје штампе и пропагатора истицали да се за спас револуције морају ликвидирати сви активни контрареволуционари, међу које су из искуства од 1905. године убрајани претежно официри, спахије, зеленаши, свештеници и др. Тада се у бољшевичкој штампи и истицало да ће сигурно пасти и многа невиних жртава, али ако се постигне да само 10% од свих жртава буде заслужено ликвидирано за спас радничко-сељачке власти, то ће бити успјех, и невино пале жртве свестрано се оправдавају. Да би пак радничко-сељачка револуција победиједила са што мање жртава, бољшевичка штампа је стално истицала и указивала на поступке властодржаца царске Русије, приликом угушивања револуције 1905. год., на однос властодржаца према раднику и сељаку, на однос претежног броја официра према војницима, на издаје и проневијере у току рата, на огроман број непотребно палих жрта-

ва итд. — све то поткрепљујући чињеницама и описом конкретних случајева.

Под утиском догађаја преживјелих у I свјетском рату и октобарској револуцији, као и онако брзе ликвидације бројних контрареволуционарних армија и добро организованих и опремљених интервенциониста европских велесица и мањих империјалистичких држава, ја сам у јесен 1942. год. у логору у Каваји, у Албанији, у свим баракама логора држао предавање о мојим сјећањима из октобарске револуције, и том приликом сам упорно и убједљиво доказивао да Црвена армија није и не може бити поражена, и да ће фашистичке силе неминовно бити савладане и уништене. Ово у дане кад су осовинске силе биле на врхунцу својих освајања, и преко своје штампе и радија систематски обавјештавале да је њихова застава побијена на највиши врх Кавказа, да се сваког часа очекује капитулација и пад Стаљинграда и да је Црвена армија потпуно разбијена и више неспособна за борбу.

ЈОВАН А. СРДАНОВИЋ је рођен у Косорићима, у Дробњаку (територија садашње општине Шавник), 1885. године. У црногорској војсци је био наредник поштанско-телеграфске службе. У том чину је и учествовао у црногорској војсци (у Херцеговачком одреду) у првом свјетском рату све до капитулације црногорске војске јануара 1916, године. Ево његових казивања о интернирању у Мађарску и боравку у Русији:

Послије капитулације Црне Горе вратио сам се кући, гдје сам остао до лета 1916. године. Једнога дана су ме изненада ухватили аустријски војници и одевли на Жабљак, гдје су били сакупили још око 200 људи из околних мјеста. Одатле су нас спровели преко Никшића до Требиња. Из Требиња смо жељезницом одведени у Мађарску, гдје су нас стрпали у логор Нађ-Међер гдје смо остали до јесени исте године. У логору су били већином Црногорци. У мојој ћелији било је 18 заробљеника, били смо гладни а упућивани смо на присилне радове. У касну јесен упућени смо у Тирол, на чишћење снијега са жељезничких пруга и станица. Затим сам неко вријеме радио у једној фабрици, а потом у рудницима угља код Нитробање. У Мађарској су ме звали Јанош. Од самог доласка у логор размишљао сам о бјекству. Пошто је од словенских земаља једино Русија била слободна, а ми Црногорци смо је по традицији вољели, то сам се одлучио да бјежим тамо. Као заробљеници на раду примали смо нешто и у новцу. Штедио сам новац и од њега успио да набавим једну бусолу, карту и једне ципеле.

Пошто сам се тако припремио, побјегао сам из рудника угља заједно са једним Русом, родом из Финске, који се звао Иван.

То је било негде почетком прољећа 1917. године. Ишли смо обично ноћу према истоку, одређујући дању правац кретања помоћу карте и бусоле. Храну смо куповали или добијали од сељака, представљајући се као заробљеници који су на раду у сусједном мјесту. У путу смо се нашли са два руска бјегунца, па смо продужили заједно. Ускоро су Ивана ухватиле патроле, а нас тројица смо наставили пут. Плашио сам се да ме не оставе, јер сам врло слабо знао језик, па сам се тешко сналазио приликом прибављања хране или информација. Они су увидјели да се ја тога плашим, па су увијек пристајали на моје предлоге и један од њих је увијек ишао са мном, а био сам им и потребан због карте и бусоле коју сам имао. Ишли смо дуго заједно, гладни и исцрпљени. Више пута смо наилазили на патроле којима смо једва успјели измаћи. Једног дана наишли смо онако исцрпљени на једно велико село које се простирало пред нама неколико километара. Ријешили смо да се раздвојимо, како бисмо прибавили што више хране. Унапријед смо одредили правац кретања сваког појединца и мјесто гдје да се састанемо. Када сам дошао на мјесто састанка, није их било. Дуго сам чекао, али без резултата. Знао да је у мјесту било патрола и мора да су ухваћени. Морао сам поћи сам даље, иако тешка срца. Били смо стигли у област Карпата, гдје је било доста народа словенског поријекла, па сам се некако са њима могао споразумјети. Покушао сам да идем дуж жељезничке пруге, али за мало нијесам упао у руке страже код једне жељезничке станице. Приликом преласка преко Висле замало се нијесам утопио. Ево како је то било: Распитао сам се код неког старца како да пређем ријеку коју сам видио на карти. Он ми је објаснио да има прво да пређем једну малу рјечицу, а затим да пронађем чамац којим бих се пребацио преко Висле. Идући напријед, пређем један поток скоро без воде, а послије извјесног времена наиђем на једну ријеку. Мислио сам да је то она рјечица о којој ми је старац говорио, па пођем, онако обучен, једним путељком који је водио до обале право у воду, али сам послије неколико метара одједном пропао до дна. Но, пошто сам знао пливати наставим пливајући према обали, али ме вода занијела тако да сам једва успио посљедњом снагом да се некако извучем на другу обалу. Наставио сам тако пут још неколико дана, повремено свраћајући до чобана или сељака да се распитам и прибавим што хране. Примакао сам се фронту. Једнога дана распитам се код једног чобанчета да ли у мјесту има руских кућа. Показао ми је једну кућу издвојену од осталих, па сам, кад је пао мрак, свратио. Дали су ми нешто хране и објаснили ми да је фронт близу, тако да га у току ноћи могу прећи ако се будем држао правца. Објаснили су ми како изгледа стање на фронту и по чему ћу знати када пређем на руску територију. Молио сам да ме преведу преко фронта, али никако нијесу смјели јер им је било забрањено свако кретање. Кренуо сам правцем који су ми показали. Било је неко затишје и борба се није чула. Ишао сам читава

ноћ, али нијесам стигао до фронта — било да сам погријешо правоц или сам због исцрпљености споро напредовао. Преданио сам у једном шумарку и наставио пут друго вече. Прво сам наишао на неке колибе око којих су били војници. Ноћ је била мјесечна и доста се добро видјело. Успио сам да се пребацим у једну шуму, која је била прекопана рововима али су били празни. Кад сам изашао из шуме, испред себе видио сам велику војску са много шатора и коња који су били на једном пропланку. Повратио сам се назад, сакрио у једном рову и ту преданио. Читавог дана војска је пролазила поред мене, а борба се уопште није водила. Навече сам изашао на ивицу шуме и осматрао. Чула се пјесма и музика у логору, водили су се разговори а по ливади су пасли коњи. Дуго сам тако чекао док нијесам чуо звук трубе, а ускоро потом се све утишало, само су понекад наишле патроле које су обезбјеђивале логор. Уграбио сам прилику, прошао између коња и дохватио се једне велике шуме у којој је било мноштво дубоких ровова али су и ови били празни. Још даље шума је била посјечена, а затим сам прешао још неколко ровова који су били преграђени жицом. Било је то негдје испред зоре кад сам испред себе видио неке колибе, а пред најближом се налазило неколико војника. Нијесам имао куд, морао сам напријед. Привукао сам се што сам ближе могао и чекао лежећи. Један од војника који стајаху испред колибице узео сјекиру и поче да цијепа дрва, тако да је био леђима окренут к мени. Друга двојица уђоше у колибу. Искористио сам моменат и протрчао. Напријед се виђаху неке зидине попаљеног села. Пошао сам к њима, с намјером да се ту сакријем и преданим. Борба се још није водила, а ја нијесам знао да ли сам прешао фронт. Дошао сам до зидина, али се нијесам имао гдје склонити. Тражећи тако слониште, опазим два војника који иђаху у правцу мене. Уплашио сам се да ме не виде, па сам ускочио у неке велике коприве које су расле поред згаришта и ту се слегао. Чуо сам говор војника који су се примицали. Дошли су сасвим близу мене под једну трешњу и ту разговарали. Чуо сам руски говор и мало подигао главу. Видим да имају руску униформу, али су без оружја. Дуго сам размишљао да ли да им се јавим, јер сам претпостављао да то могу бити и Руси заробљеници. Нијесам могао издржати и јавио сам им се. Изненађени, они су ми објаснили да сам прешао не само непријатељске већ и руске положаје на фронту. Рекли су ми да је на фронту краће примирје у чему сам имао среће при преласку.

Тако сам најзад стигао у Русију послије 85 дана од мога бјекства из рудника угља код Нитробање. Било је већ почело љето 1917. године. Упутили су ме у град Луцк, који је био у близини. Јавио сам се у војној команди једном поручнику, који је, кад сам му рекао да сам Црногорац, схватио да сам из Черноргорске губерније у Русији. Зачудио се кад сам му најзад објаснио да сам из Црне Горе и колико сам и одакле бјежао. Предложио је да ме пошаље у Кијев, што сам ја прихватио. Одмах су се око

мене окупили руски војници и о свему ме запиткивали. Нешто сам натучао руски, па смо се уз смијех споразумијевали. Послије руучка дали су ми објаву за воз и пошао сам жељезницом за Кијев, одакле су ме са једном групом упутили за Москву. Путовао сам заједно са групом Руса који су се враћали из заробљеништва, једним Французом и једним Србином до Москве. Кад смо стигли у Москву, смјестили су нас у једној касарни, гдје смо се око мјесец дана одмарали и опорављали. Ту сам први пут чуо расправе међу војницима о политици. Нијесам још добро разумијевао руски језик, али сам чуо да се помињу имена Лењина и Керенског и да се прича о револуцији. Послије мјесец дана позвала нас је једна војна комисија која је записнички констатовала ко смо, одакле, гдје смо били и како смо дошли. Питали су и ко ће да се јави да иде на фронт, али се нико ни од Руса није јављао. Ја се такође нијесам јављао за фронт, већ смо сви тражили да нам даду какав посао. Русима који су били са нама дали су по 20 рубаља за путне трошкове до својих кућа, а мени, Французу и овом Србину који је био са нама а чијег се имена не сјећам дали су по 60 рубаља помоћи док не нађемо какав посао. Посао нам нијесу могли дати, већ су нам омогућили да га сами тражимо. Ја сам их замолио да ми дају бесплатно карту за воз како бих могао тражити посао, јер сам видио да се он тешко налази. Уз помоћ једне другарице која је била у комисији, добио сам објаву за бесплатно путовање жељезницом по Русији. Тако сам тражећи посао обишао више градова, као Стологов, Рјазањ, Саратов, Царицин, Козлов, Томбол и др., а затим сам се вратио у Петроград.

За вријеме ових путовања осјетио сам да је народ незадовољан ратом и чуо сам приче о покушају убиства Лењина и о његовом бјекству у Финску. Препричавале су се разне ствари са засједања Думе и осјећало се неслагање између Керенског и његових присталица с једне стране и бољшевика са друге стране. Када сам стигао у Петроград баш уочи октобарске револуције, чуло се да треба да засједа Дума, а затим да је то одложено. Потом се чуло да Керенски припрема удар и да окупља војку за борбу против совјета-бољшевика. Но, и радници су се припремали. У Петрограду је било велико врење, чуло се да је дошао Лењин. Совјете су помагали радници, војници и морнари. Уз помоћ крстарице „Ауроре“ заузет је Зимски дворца, гдје је била влада, а затим је и читав Петроград стао на страну совјета. Сјећам се да је тих дана на једном масовном митингу говорио Лењин. Говорио је о значају и циљевима револуције, о бољем будућем животу, о потреби склапања праведног мира, о уступању земље сељацима итд. Маса је била одушевљена, клицала је Лењину, дизала пароле као: „Сва власт совјетима“, „Пролетери свих земаља уједините се“ и друге пароле противу цара, рата и буржоазије.

Осјетио сам да се ови људи боре ца неку нову и праведну ствар и одмах сам им пришао. Признали су ми чин који сам имао и дали ми да радим на телефонској централи у Војном комитету Петрограда. Ту сам остао до прољећа 1918. године. Тада сам чујао гдје се говори: „Да имамо милион војника правих бољшевика не бисмо се бојали никога”. Није прошло ни мјесец дана, а већ се причало да совјети имају 3 милиона војника и да их више нико не може побједити.

У прољеће 1918. године премјештен сам у Харков, у једно надлештво (Бижа Труда), војног карактера које је рјешавало и давало распоред о томе гдје ће ко да ради. У Харкову сам остао све до повратка у домовину. За вријеме службовања од совјетских власти добијао сам бесплатну униформу и храну и 600 рубаља на име плате. Пошто сам радио као војни службеник, од наоружања сам имао само пиштољ.

За вријеме док сам био у Петрограду и Харкову гледао сам и читао многе прогласе, брошуре и новине. У њима је писало о потреби закључења праведног мира, о значају револуције, о борбама са противницима совјетске власти, о побједама совјета и др. Било је и оваквих реченица: „Ми смо први почели револуцију и на нас ће се читав свијет угледати”. Било је честих скупова, митинга, на којима су бољшевици ватрено говорили о срећнијем животу свих људи, о новој совјетској власти, о подјели земље сељацима, о потреби склапања праведног мира, а касније и о потреби браћења револуције од интервенциониста.

Пошто о својима код куће нијесам ништа знао од свога поласка, замолио сам совјетске власти да ми одобре повратак у домовину.

Са њиховим одобрењем, негдје у прољеће 1921. године, кренуо сам из Харкова за Одесу. Ту се сакупило око 50 нас углавном Југословена, међу којима је било и Руса, који су жељели да емигрирају па су се представљали као Срби. Пошто су нам објаснили да не смијемо носити никакав пропагандни материјал, дали су нам објаве за бесплатну возњу, укрцали на једну лађу и пребацили нас у град Галец, у Румунију. Без сметњи сам прошао пут Букурешт — Темишвар — Вршац — Београд — Сарајево до Требиња. Нико ме није устављао, сем што су прегледали објаву за пут, која ми је касније негдје пропала.

Тек када сам дошао кући и када се чуло да сам био дуго у Русији дошао је командир жандармеријске станице из Шавника и саслушао ме. Послије тога су ме спровели на Цетиње, гдје су ме поново саслушавали. Порицао сам да сам био на страни бољшевика, али су они посумљали и вјероватно од некога чули о мојим причама о бољшевицима и Совјетској Русији тако, да касније нијесам могао добити чин нити службу. Пошто сам се вратио, у мјесту су ме звали „Црвени”

За вријеме читавог боравка у Совјетском Савезу нијесам имао прилике да се упознам са неким од Југословена, изузев што сам једно краће вријеме у Москви био са једним Србином, али сам и његово име заборавио.

НИКОЛА Р. МИЛАТОВИЋ је рођен у Дабовићима (сада територија општине Даниловград) 1899. године Као добровољац је учествовао у првом свјетском рату све до капитулације црногорске војске. Касније је интерниран у Мађарску, одакле је пребјегао у Русију. О интеграцији и боравку у Русији казао је сљедеће:

Када је избио први свјетски рат, ја сам се јавио као добровољац, али су ме, као малољетног, одбили. Ипак сам пошао у прву чету Дабовићку и тамо, као борац, остао отприлике 20 дана. Међутим, утолико је наступила капитулација Црногорске војске 1916. године (15. јануара.) Ја сам се налазио са својом четом прије тога код Грахова, на Божуровом брду. Ту ме и затекла капитулација.

Успио сам да дођем у своје село, али су ме касније, последице случаја Радомира Вешовића, као и остале Црногорце, једнога дана Швабе ухватиле и интернирале у Мађарску — логор Болдогасон. Ту су били многи Црногорци, а било је и заробљеника из свих крајева данашње Југославије, као и Руса и Талијана. Најбројнији смо били ми Црногорци. Ту су прилике животне за нас биле невјероватно тешке — сурове. Морени смо глађу, зимом, тешким радовима, физичким и психичким мукама.

Били смо као живи скелети и свакодневно се копало по двадесет - тридесет логораша. Био је то у пуном смислу ријечи логор смрти. Ми радници и сељаци изгоњени смо по најжешћој студени, присилно, на тешке радове, а слабо, готово никако одјевени, па се падало и умирало на тим радовима. Вјерујем да ме од смрти спасло то што сам био млад и од дотадашњег тешког живота привикнут више на патње. Па и поред тога, био сам потпуно физички исцрпљен.

У таквој атмосфери, нас неколицина договорили смо се да бјежимо. Покушавао сам неколико пута да бјежим ка Русији, са неким логорашима, поготово зато јер смо ми Црногорци вољели Русију, у њој смо гледали своју матичну земљу, па је и мене жеља вукла, да тамо бјежим и ослободим се ропства и свих мука којима смо били изврнути. Међутим, сваки пут сам са друговима био откривен, тј. ухваћен, и поново враћен у логор. Тада сам у логору упознао једног Руса Николаја Петрова Ивановича. Он је заробљен у борбама на Карпатима. Он ми је први почео да говори о октобарским догађајима у Русији и о томе да ће, кад побиједи

радничка класа, за сав радни народ и сиротињу доћи бољи, праведнији и равноправни живот. Наравно, ја тада нијесам ништа још знао о идејама марксизма-лењинизма, то је дошло касније, али су ми у овом разговору биле привлачне његове ријечи о једном равноправном људском друштву. Договорило сам се с њим да покушамо бијег преко Пољске, за Украјину и Русију.

Ишли смо преко Мађарске, све пјешке. Крили смо се и склањали од путева и друмова, да не паднемо непријатељу поново у руке. Тај Рус знао је да говори мађарски и пољски, па нам је то олакшавало да се споразумијевамо са сељацима, нарочито због исхране. У то вријеме већ се осјећао распад Аустро-Угарске и сва села и шуме били су препуни војних бјегунаца, нарочито оних који су припадали Славенима. Тако смо прешли из Мађарске у Пољску, па у Украјину. Ту смо већ затекли аустроугарску и њемачку војску у одступници. Био је то новембар мјесец 1917. године. Тада смо се крили по вагонима на станици вароши Могилев (близу Смоленска). Послије два-три дана, кад су Швабе одступиле, ми смо сјели у воз и пошли према Москви. У Москви је већ била совјетска власт и ратним војним заробљеницима, без обзира што смо побјегли из мађарског логора, нијесу дозволили да изађемо из воза, него смо упућени даље од Москве. Када смо дошли до мјеста Сизрена, које се налази на Волги, тада нам је дошао представник Црвене армије у воз. Ту је било доста војних заробљеника — Руса, а једини из Југославије ја. Он нас је питао да ли хоћемо да се боримо у редовима Црвене армије за побједу пролетерске револуције. Он нам је одржао говор на руском, а био је иначе по народности Чех. У то вријеме, ја сам већ прилично разумијевао руски и могао сам да пратим његов говор. Он нам је говорио о значају борбе радничке класе и тада сам први пут чуо за име Маркса, Енгелса, Лењина и других револуционара. Из овога воза одмах смо се јавили у добровољце ја и Рус (са којим сам пребјегао) Николај Иванович. У том истом мјесту отишли смо у команду Четвртог интернационалног коњаничког пука и ступили у ту јединицу Црвене армије. Ту није било, како ми се чини, више од десет Руса, и то у командном кадру, а сви остали били су Чеси, Пољаци, Мађари и ја једини Црногорац. Преко Самаре ишли смо до Оренбурга. Ту смо водили борбе на ријечи Уралу до Томска и Минска, гдје су се налазили колчаковци. Ми смо успјели да разбијемо и протјерамо колчаковце са тога терена. То су били бијели, тј. бјелогардејци. Сјећам се, називали су се по цијелој Русији, према својим генералима или другим вођама, и дијелили на: врангеловце, дењикинце, петљуровце и многе друге. Често су се и међу собом свађали, али су против нас, тј. против јединица Црвене армије, збијали свој фронт. Били су ту и по партијама подијељени. С једне стране Бољшевичка партија, а са друге разни: мењшевици, есери и разне друге странке и фракције. Било је ту и нихилиста и анархиста. И ја, се сјећам, ми смо као одред коњице Црвене армије били

стално у покрету и борбама од Урала до Минска и Томска, чистећи терен од колчаковаца и других бијелих јединица. Кад смо очистили терен, пребацили смо се у Украјину. Ту смо формирали 118. пук 118. дивизије. Ми смо укључени у коњанички пут. Тако сам био свједок формирања јединица Црвене армије, тј. од њених почетака, до израстања у моћну револуционарну армију. Послије тога пошли смо пут Екатеринославске губерније у павлоградски ујез (срез), село Погромно. Ту смо се сукобили са остацима банде бијелих (врангеловаца), одредом неке Марусје. У тој бици ја сам рањен у обе ноге и главу. Био сам у бесвјесном стању и пробудио сам се у болници (прихватној) у Павловграду. Ту сам лежао два и по мјесеца. Послије тога, поново сам отишао у своју јединицу, која се у то вријеме налазила у Украјини — Полтави. Ту смо водили борбе против јединица (пољских) Пилсудскога. Тада су дошле и јединице интервената, тј. свих европских капиталистичких земаља, које су пошле да униште прву земљу социјализма, која се стварала на рушевинама царске Русије. Ми смо потјерали Пољаке до саме Њемачке границе, а тада су нас пресјекле интервенционистичке јединице. Ми смо тада прешли њемачку границу и стављени смо 15 дана у карантин. Послије петнаест дана ишли смо у СССР преко Финске. Сјећам се, тада су нам Њемци одузели сва тешка оружја, оставили су нам само лако наоружање и пушке. Ја не знам како су текли разговори, тј. преговори између нашег црвеноармејског руководства и Њемаца, али знам да смо тако пошли преко Финске. Опет смо дошли у Украјину и формирали Четрнаесту коњичку дивизију маршала Буђоније, команданта Прве коњаничке армије.

Ту смо били на одмору једно 10 дана. За то вријеме дође наређење: ко ће добровољно да се јави да иде у Средњу Азију (Самарканд, Источна Бухара и др. крајеви Средње Азије), коју су држали у рукама контрареволуционари и разне друге банде, које нијесу хтјеле да признају совјетску власт. Било је то 1920. године, и ја сам се јавио, као добровољац. Тамо смо ратовали од маја 1920. године, па до децембра исте године, када смо већ сав терен рашистили и успоставили совјетску власт. Послије тога моје годиште, тј. сви црвеноармејци рођени до 1900. год., ослобођени су даљег ратовања. Ја сам тада затражио дозволу да идем у своју земљу — овој крај, јер ме вукла жеља за отаџбином, и да видим, ко ми је претекао у животу.

Дошао сам у Москву и добио од совјетских власти пасош за пут у земљу. Путовао сам у већој групи повратника, махом ранијих црвеноармејаца. Највише их је било из Мађарске. Знао да је из Мађарске у Црвеној армији било пет-шест пукова, али се сви борци нијесу вратили својим кућама у Мађарску, него су остали у Совјетском Савезу. У Пољској смо се на повратку задржали два-три дана, и то у Варшави. Ту су нас пољске власти претресале. Мени су нашли неке црвеноармејске значке и није сам се добро провео, а све ствари су ми одузели. Ту су ми дали

заробљеничко одијело, тј. цивилно, јер сам имао до тада војничко. Прешли смо преко Беча, али су нас југословенске власти задржале на граници у Марибору. Наравно, ја сам показивао пољско пропусницу и тврдио да идем из ропства, али су вјероватно, тајни агенти дојавили ко смо, јер су према нама предузете све мјере предострожности.

Послије двадесет дана отпремили су нас кућама, тј. у родна мјеста. Тако сам стигао и ја у свој родни крај, у Црну Гору — Дабовиће, код Даниловграда.

Послије недјељу дана, позвао ме срески начелник Милошевић, (а било је то 1921. године) и пита ме како је у Русији. Ја му рекох: — „За некога добро, а за некога, богме слабо”. А он: „А како је за тебе било?” Одговорих, да бих се заштитио: „За мене слабо, због тога сам и дошао”. Послије тога ме је пустио кући. Нијесам хтио дозволити да ме и он пребија, доста ми је на повратку у родни крај било муке.

НИКОЛА ДРАГОВИЋ је рођен у селу Старче, у Горњој Морачи, 1895. године. Учистиовао је у првом свјетском рату као регрут. У Регрутској чети нашао се 1915. године у Скадру, гдје га је и затекла капитулација црногорске војске. О интернацији, боравку у Мађарској и бјежању и боравку у Русији Драговић је испричао сљедеће:

Капитулација Црне Горе затекла ме у Скадру. Ту смо чули одјек топова велике мојковачке битке, гдје су наши одлучни борци Црне Горе несебично својим животима и херојством штитили одступницу братској српској војсци и народу. Генерал Јанко Вукотић, главнокомандујући војсковођа Санџачког одреда, био је херој те надчовјечанске битке. Вијест о капитулацији Црногорске војске примљена је поразно и са незадовољством. Сјећам се, нијесам могао да поднесем мисао о ропству, мисао да туђин прегази нашу земљу.

Из Скадра смо се извлачили у прупама према Црној Гори. Био сам у посљедњој групи и извлачили смо се под борбом с албанским качацима.

Чим сам дошао у Подгорицу и видио аустроугарску војску, и њихове офицере, бацио сам пушку у Рибницу, а пиштољ сакрио и отишао кући. Успио сам да умакнем, јер ме ту нико није познавао, а окупатори су разоружавали само бивше војнике, тј. код којих су видјели оружје.

Послије извјесног времена, преко ондашњих власти, које је поставила аустроугарска окупаторска власт, позвати смо сви ми — војни обвезници у Општину. Позвати смо сви мушкарци спо-

собни за оружје, а у ствари били смо сви ми по списку осумњичени од ондашњих власти, а што смо касније дознали, да сиђемо у Колашин. Напоменули су да нас позивају, како бисмо добили пропусницу за кретање слободно, и тиме су нас преварили.

Чим смо дошли у Колашин, нама је ствар била јасна, јер смо сви били ухапшени — затворени у касарну на Брези.

Свима нам је било јасно да су окупаторски сарадници дали спискове окупатору и довели нас на превару. Чим су Аустријанци прикупили већу групу војних обвезника и бивших црногорских војника, одмах су нас интернирали преко Подгорице — Цетиња — Котора и Заленике и одводили у мађарске логоре и аустријске логоре.

Познати су ти аустроугарски логори као мучилишта, гдје су хиљаде Црногораца умрле од страховите глади, зиме и тешких радова. У тим логорима смрти, како сам већ рекао, оставиле су хиљаде и хиљаде Црногораца своје животе, а исто тако и хиљаде и хиљаде Словена своје животе.

Нас су одпонили на тешке радове у Галицију, на Карпате, и ја сам неколико пута до 1917. године покушавао бијег, али са неуспјехом.

Године 1917. успјело ми је да са једним Русом, родом из Московског округа, побјегнем на руску страну. Тада сам само мислио на бијег у руску земљу да се спасем туђинског ропства.

Међутим, по доласку у Русију, ускоро сам био свједок избијања револуције и борбе између црвених и бијелих.

У самом почетку мени није била одмах јасна ситуација, али ме брзи развој догађаја определијелио правилно, тј. прикључио сам се одмах бољшевицима.

Схватио сам одмах да су разни интервенти у ствари империјалисти били против бољшевика, због тога што су ови свргнули стару руску царску власт. Та свргнута власт везала се својевремено са разним страним дворovima, међу којима и са Њемачким двором, и то је довољно било да се определијелим против такве — царске војске, тј. против бијелих, међу којима су биле разне странке почев од есера, мењшевика, анархиста, до племства и њихове буржоазије која је живјела на народној грбачи.

Све ово сам дознао на многим народним зборовима-митинзима на којима су говорили најистакнутији чланови Бољшевичке партије, и ја сам их у оно вријеме слушао и тако се определијелио, за бољшевице. Упознао сам и чуо тада најистакнутије руководиоце октобарске револуције, међу њима и Лењина, Троцког, Стаљина и друге.

У оно вријеме ми се чак чинило да су војске и народ више истицали име Троцкога.

Учествовао сам у борбеним редovima бољшевика, тј. црвеноармејаца у Донској области и области Харкова, у једном коњичком одреду.

Поред најбоље воље не могу се сјетити имена својих команданата ни командира и комесара. Можда бих се прије могао сјетити имена својих другова, а међу њима и Баровјетског водника Илчишина и других.

Ту су револуционарна збивања и борбе, као и ратна срећа, једно вријеме били промјењљиви, поготово када су Аустријанци и Њемци на позив украјинске буржоазије окупирали један дио Украјине (Глазгов), па смо за извјесно вријеме морали са тога сектора да се повучемо.

Кад смо се поново враћали из Донске области у Украјину према Харкову, гонећи Нијемце и украјинску буржоаску војску, био је већ крај 1918. године. Совјетска власт била је у Украјини успостављена. Тада, у условима побједи совјетске власти и Црвене армије, повукла ме жеља да видим свој родни крај, да дознам за своје рођене и уопште за све догађаје у својој земљи, јер последице заробљавања ја ништа нијесам чуо ни знао о својима, само онолико колико сам у разним свјетским вијестима мало нешто могао начути.

Изнио сам искрено своју жељу совјетским властима, убијен да ћу се поново вратити у совјетску земљу. Добио сам пропусницу за територију Совјетског Савеза, али даље је требало сâм да се сналазим, јер су према СССР-у биле затворене све границе и ја сам пошао илегално преко Румуније. Прешао сам Дњепар или Дњестар једним чамцем. У Румунији нијесу трагали за мном. Чак сам у Букурешту остао неколико дана не говорећи у чијој сам војсци био, него сам причао како се враћам кући из ратног заробљеништва, и то у државу СХС. Тако сам дошао до Сарајева. Ту сам с неким студентима разговарао у неком сарајевском хотелу о сарајевском атентату, о бољшевицима, против религије, о буржоазији. Њима се ово допало. Не сјећам се њихових имена, али знам да смо разговарали до 11 сати у ноћи, и отишли смо на спавање. Послије два сата по поноћи дошла је полиција да ме ухапси. Одвели су ме у начелство среза, гдје се налазило много људи, на саслушавање.

Ту је на стражи био неки Србијанац родом од Ужица. Био је наредник-стражар. Чекајући да будем приведен на саслушање, ја га у разговору убиједим да идем као Црногорац својој кући из заробљеништва.

Он ме привео команданту града, неком Лесковцу (мислим Милошу). Вјероватно га је онај стражар убиједио у моју „исправност” и рекао да ме познаје, јер су ми ујутро одмах дали објаву за моју најближу варош у Црној Гори, за Никшић. Тако сам се вратио у земљу.

МАРКО Н. МАРТИНОВИЋ је рођен у Суторину, садашња територија општине Херцег-Нови, 1893. године. Био је поданик Аустро-Угарске монархије. Као такав учествовао је у првом свјетском рату. Са фронта је пребјегао у Русију 1915. године. Из Совијетске Русије се вратио крајем 1918. године. Ево што је испричао о свом учешћу у првом свјетском рату и у октобарској револуцији:

Рођен сам 1893. године у Суторину — Херцег-Нови. До I свјетског рата нијесам припадао ни једној политичкој организацији. У аустроугарску војску мобилисан сам 28. јула 1914. године. Распоређен сам у IV босанско-херцеговачку регименту, која је била прво у Загребу а затим у Ђеру (Мађарска). Одатле смо априла 1915. године пошли на фронт у Галицију. Нијесам хтио да се борим против Руса, па сам први дан борбе навече, са још четири друга (Радован Чучковић из Дубочана код Билеће, Васо Вујовић из Билеће, Стеван Кубат из Босанског Грахова и Јован Радовановић из Невесиња) пробјегао Русима.

Неко вријеме сам са мојим друговима капао ровове позади фронта, а затим, када је дошло до повлачења руске војске, понили смо стоку и храну у позадину да то не би пало у руке непријатељу. Дуже смо се задржали у граду Луцку, гдје је било још Југословена. Не сјећам се да је у то вријеме било неке политичке пропаганде међу војницима, нити да је било јаче израженог незадовољства ратом.

Крајем 1915. године дошли су код нас руски официри, који су нам говорили о оснивању српске добровољачке војске и питали ко жели да се добровољно јави. Јавио сам се са групом Југословена и пошао у Одесу, гдје сам почетком 1916. године ступио у Прву српску добровољачку дивизију, у III чету I батаљона и I пука. Командант дивизије био је пуковник Стеван Хаџић, командант I пука мајор Стојан Поповић, командант I батаљона мајор Војислав Анђелковић, а командир III чете капетан I класе Добривоје Пироћанац. У добровољачку дивизију ступио сам са жељом да се борим за ослобођење и уједињење свога народа. Од другова из дивизије сјећам се Мирка Лучића и Јова Марића, који су касније погинули у Добруци, Максима Коњевића, који сада живи у СССР-у, и Николе Рајевића из Суторине.

До лета 1916. године били смо у Одеси. Дивизија се попуњавала, наоружавала и сређивала. Када је Румунија, последије успјешне офанзиве генерала Брусилова, ступила у рат на страни савезника, наша дивизија је заједно са 61. руском дивизијом упућена у Добруцу, гдје смо се борили против Бугара, Немаца и Турака. Наоружање наше дивизије било је слабо. Војници су имали аустријске пушке без шаржера, што је увелико слабило

ватрену моћ дивизије. У Добруци смо водили жестоке борбе током јесени 1916. године са промјенљивим успјехом. Наши борци били су храбри, нико се није предавао, тим прије што смо раније били аустријски поданици па би нас, ако нас ухвате међу добровољцима, судили као велеиздајнике.

У почетку борби имали смо више побједа, али и велике губитке. Румуни су се слабо борили, тако да нијесмо били сигурни у њих. На крају нас је надмоћнији непријатељ потпуно разбио и дивизија се више него преполовљена у неред у повлачила преко Дунава.

Нас око 300 Југословена, који смо при повлачењу изгубили своје јединице, нашли смо се у граду Рену, гдје смо се прикључили 61 руској дивизији, са којом смо остали све до октобарске револуције. У вријеме фебруарске револуције био сам са 61. руском дивизијом која се одмах ставила на страну нове владе. Тада је било извјесног врења у војсци, држани су скупови на којима се говорило о неспособности царског режима, било је и неких борби против присталица царизма.

Не сјећам се како смо и гдје прославили 1. мај 1917. године, али се сјећам да је било неких манифестација у којима смо заједно са војницима 61 руске дивизије учествовали и ми Југословени.

Тада је избила октобарска револуција. 61. руска дивизија се одмах ставила на страну бољшевика. Сјећам се да смо се заједно са њима борили неколико дана против присталица старог режима. Борбе су вођене у Украјини, око неке ријеке, мислим Прута. Ми смо у овим борбама имали аустријске пушке, које смо добили још кад смо ишли на Добруцу, па нам је ускоро нестало муниције. Пошто се ова муниција није могла никако набавити, то нам је једне вечери из команде дивизије прочитано наређење да идемо у Одесу и да се прикључимо српским јединицама које су биле тамо.

Када смо стигли у Одесу, затекли смо дјелове добровољачке војске која се спремала да иде за Солунски фронт. Ускоро смо отпутовали возом преко Москве за Архангелск, а одатле бродом за Енглеску. У Архангелску смо совјетима предали оружје. Из Енглеске смо пребачени у Француску, гдје смо добили опрему и наоружање, па смо преко Италије упућени на Солунски фронт. Ту смо заједно са српском војском држали положаје до пробоја фронта, а затим гонили непријатеља све до аустријске границе. Пошто је наша земља ослобођена, ја сам демобилисан и пошао сам кући, гдје и сада живим.

Никаких докумената нијесам донио са собом. У јединицама сам био претежно са друговима из Босне и Херцеговине, и односи међу нама били су увијек добри. Од учесника октобарске револуције сјећам се једино *Николе Рајевића*, који живи у истом мјесту, и *Максима Коњевића*, који се прије неколике године повратио у СССР.

Никола С. РАЈОВИЋ је био аустроугарски поданик до краја првог свјетског рата. Рођен је у Суторини (Херцег-Нови) 1892. године. Учествовао је у аустроугарској војсци у првом свјетском рату све док није пребјегао у Русију. Из Совјетске Русије се вратио крајем 1918. године. О свом учешћу у рату и у догађајима у Русији он је испричао сљедеће:

Рођен сам 1892. године у Суторини — Херцег-Нови. До 1914. године нијесам припадао ни једној политичкој организацији или партији. Служио сам у аустроугарској војсци 1913. године у Босанско-херцеговачкој регименти у Трсту. Када је отпочео рат пребачени смо на фронт према Русима, код града Лублина у Галицији. Ту сам рањен 14. IX 1914. године пред само вече. Када је пала ноћ и борба престала, пашао сам, скоро без снаге, и предао се Русима. На том дијелу фронта били су Черкези, који ме умало нијесу убили, али ме спасао један руски поручник који је знао српски језик. Исте ноћи предало се Русима више наших војника, већином Срба из Босне, Херцеговине, Лике, Срема, Баната и Славоније, а било је нешто и Хрвата и Словенаца.

Ја и другови који су били рањени одмах смо последије превијања отпремљени возом за Москву, гдје смо задржани на лијечењу у болници око мјесец дана, а затим нас око 200 пребачени возом за Петроград. Успут су нам давали хране и превијали ране на жељезничким станицама. У Претрограду нијесмо дуго задржани већ смо једним транспортом пребачени у Сибир (град Ђумин—Вознесељска губернија), гдје смо остали 8 мјесеци. У овом логору било нас је укупно око 6 батаљона. Посебно су становали Њемци и Мађари, а посебно Словени. То је било крајем 1914. и у првој половини 1915. године. Нас Југословена било је око један батаљон, тј. 1.000 до 1.500 људи. Спавали смо у баракама. Одјећу смо имали ону коју смо донијели са собом. Храна је била добра, добијали смо три фунте хљеба, затим месо, хељду, просо, пасуљ и чај. У руководству логора били су Руси. Са нама Југословенима лијепо су поступали. Са многим у логору били су неки другови из Боке, као Филип Поробић, Митар Влаховић и један Перчиновић (сви су умрли), а имена осталих сам заборавио. Штампу смо ријетко и тешко добијали, једино понекад лист „Руска ријеч“.

Из Ђумина смо пребачени у град Брнаур, гдје нам је ускоро понуђен посао по селима. Са тридесет другова, углавном Срба из свих крајева, пошао сам на рад у село Камбор, гдје смо радили по кућама код сељака. Село је било велико и доста богато. Храна је била добра, а у одјећи смо оскудијевали. Радили смо све пољске радове. Човјечно су према нама поступали. Понекад смо долазили до руских новина „Руска ријеч“ и „Зора са Истока“.

Осјећало се незадовољство сељака ратом и царским режимом. У селу смо остали око три мјесеца преко љета 1915. године, али је код њих и у тим данима било прилично хладно.

Касније смо из свих села сакупљени у град Новониколајево који се налази, не сјећам се тачно да ли у Новосибирској или у Тоболској губернији. Одатле смо пребачени у град Чељебинск, гдје смо радили на жељезничкој прузи.

Почетком 1916. године понекад смо добијали новине на српском језику које су стизале из Америке, а не сјећам се како су се звале. Сјећам се и једног наслова у тим новинама који је гласио: „Куку Србијо” и даље текста:

„Гдје сте браћо са пута далека
Краљ вас стари на Косову чека
Гдје се оно љути бојак бије
На граници робиње Србије”.

Тада смо у циљу пропаганде понекад добијали и српску штампу. У то вријеме отпочело се и са сакупљањем добровољаца. Нас су позвали преко руских официра. Јавио сам се заједно са групом од 80 другова, већином Срба, па смо отпутовали возом за Одесу, негдје почетком 1916. године. У Одеси смо се окупљали око 6 мјесеци. Ја сам ступио у Прву српску добровољачку дивизију, чији је командант био Стеван Хаџић. Командант мог IV пука био је Велибор Требињац, командант батаљона мајор Анђелковић, а командир чете капетан Грујић. Већина командног кадра дивизије дошла је са Крфа, док је међу нижим официрима било више добровољаца Хрвата и Словенаца.

Имали смо руске униформе, а од наоружања аустријске пушке без шаржера и неке старије типове митраљеза. Артиљерија је придодата дивизији тек касније у Добруци. Сјећам се да су у Одесу код нас долазили цар Никола II са двије кћерке, затим Никола Пашић, предсједник српске владе, гдје су нам држали говоре и били бурно поздрављени. Пред наш полазак за Добруцу дошао је генерал Брусилев, који нам је одржао говор и рекао између осталог: „Ребјата, ја вас преведу через реке Дунаја к вашу родину“.

Када је Румунија ступила у рат на страни савезника, ми смо се заједно са 61. руском дивизијом пребацили преко Дунава у Добруцу, гдје смо водили тешке тромјесечне борбе током јесени 1916. године. Дивизија се храбро борила и однијела низ побједа, али је имала и великих губитака. Током тромјесечних борби више од пола састава дивизије избачено је из борбених редова. Од тога је био врло мали број заробљеника, а нико се није предавао. На крају су нас јаче непријатељске снаге потпуно разбиле, па се наша дивизија заједно са руским и румунским дивизијама у нeredу повукла преко Дунава. Од другова који су се са мном

борили у Првој дивизији сјећам се Марка Мартиновића, Максима Коњевића, Мирка Лучића и Јова Марића. Посљедња двојица су погинула у Добруџи.

Када сам прешао Дунав заједно са још око 300 другова, нашао сам се у граду Рену, гдје се окупљала 61. руска дивизија. Са нама су били два потпоручника Словенца и један поручник Хрват, чијих се имена не сјећам. Остали смо са 61. руском дивизијом, а затим смо заједно са њима пошли у Украјину, у град Булград. На том терену смо остали све до избијања октобарске револуције. Сјећам се да је после фебруарске револуције 61. руска дивизија заједно са нама одмах пришла на страну нове владе. Не сећам се гдје смо и како прославили Први мај 1917. године, али знам за неке скупове и манифестације гдје се говорило против старог режима и цара. Од наших људи који су били са 61. руском дивизијом знам Марка Мартиновића из Суторине и Милана Врањашевића из Срема који је највише међу нама пропагирао бољшевичке идеје. Он ме много волио и често ми причао о нужности избијања револуције и стварања бољег и праведнијег друштва гдје ће сви људи бити равноправни. Не знам шта је са њим било касније.

Када је избила октобарска револуција, дошао је у Украјину генерал Керенски, који је са собом имао нешто војске а добио је и помоћ од Чеха да би угушио револуцију. Ми смо заједно са 61. дивизијом, која се одмах ставила на страну револуције, водили борбе против Керенског и његове војске. У тим борбама, које су трајале неколико дана, ми смо их тукли. Нашој групи Југословена који смо имали аустријске пушке нестало је муниције и до ње тада нијесмо могли доћи. Пошто без муниције нијесмо могли наставити борбу, то нам је једне вечери од стране команде дивизије прочитано наређење да идемо у Одесу, гдје су се налазили дјелови српске добровољачке војске. Када смо стигли у Одесу, сјећам се да је тамо била постављена совјетска — бољшевичка власт. Читав град био је излијећљен плакатима који су позивали на ред и дисциплину. Сјећам се да су нарочито оштре казне биле предвиђене противу пљачке.

Из Одесе смо отпутовали једним транспортом преко Сибира. Било нас је око 1.200 људи, а пут је трајао око мјесец дана. У луци Порото Романо укрцали смо се на брод „Екатарина II”. Капетан брода био је Француз, а посада руска. Путовали смо бродом до Енглеске, 16 дана. Када смо стигли, одмарали смо се у Глазгову око 10 дана, а затим смо преко Ламанша пребачени у Француску, у град Авр, а одатле у Тулон, гдје смо примили униформе и наоружање. Из Тулона смо пребачени француским бродом у Бизерту, а одатле за Солун, гдје смо припојени српској војсци и остали до пробоја Солунског фронта. У пољењу аустро-угарске војске ишао сам до Суботице, а ту смо се, на граници према Мађарској задржали, око 6 мјесеци. Овдје сам због пропаганде комунизма, односно због разговора са друговима из једи-

нице о октобарској револуцији, био осуђен од ратног војног суда и издржао сам 4 мјесеца затвора. Да ме пусте из затвора помогао ми је потпуковник Недељковић, послије чега сам са својом јединицом пребачен на краће вријеме у Љубљану, одакле сам и демобилисан крајем 1919. године.

Наведена казивања су веома карактеристична. Из њих се сазнаје како се све доспијевало у Русију са балканског простора у току првог свјетског рата. У Русију су долазили као аустро-угарски војници, заробљени или дезертери. Црногорски поданици су доспијевали у Русију као интернирци, бјежећи из логора у Мађарској. Њихова казивања о октобарској револуцији су такође интересантна. Осим наведених, било је још оних који су на сличан начин долазили у Русију у току првог свјетског рата. Према расположивим подацима, тако су у Русију доспјели: Максим Коњевић из Суторине, који се вратио из Совјетског Савеза тек 1956. године, Буро М. Прља из Љуботиња (цетињски крај), Паво С. Радоњић са Његуша (вратио се 1920), Обрад Н. Секулић из Суторине (вратио се 1918), један Крњић из Херцег-Новог, Иво П. Мартиновић и други.

Јован Р. Бојовић